

A Comparative Investigation of the Islamic Governance Model from the Perspective of the Ayatollah Khamenei and Orientalists: A Case Study of the Entry “Governance” in The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought

Mohammad Hadi Safari *

PhD Graduate in Quranic Sciences and Hadith, University of Quran and Hadith, Qom, Iran

DOI: [10.22034/rjfis.2025.569189.1244](https://doi.org/10.22034/rjfis.2025.569189.1244)

Abstract

Governance is among the most central scientific and strategic concerns of contemporary societies. Islamic governance, as a distinct and deeply rooted model within Islamic political thought, has attracted the attention of both Muslim thinkers and Orientalist scholars. Employing a descriptive-analytical method, this study seeks to address the following question: How is the model of Islamic governance defined from the perspective of Ayatollah Khamenei, and how can Orientalist views on this issue be evaluated? The scope of the study concerning Orientalist scholarship is limited to the “Governance” entry in The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought. From the perspective of the Leader, “governance in Islamic logic is fundamentally different from prevailing forms of governance in the world; it is neither akin to monarchy, nor to contemporary presidential systems, nor to military command structures, nor to coup-based rule.” Accordingly, this research first enlarges upon the distinguishing features of the Islamic governance model, such as the intrinsic integration of spirituality, rationality, justice, and religious democracy; it then critiques the reductionist approaches and sectarian classifications employed by Orientalist scholars in their treatment of Islamic governance, demonstrating that their findings fail to grasp the civilizational nature and functional dimensions of Islamic governance. Emphasizing the Quran-based model of Islamic governance within the intellectual framework of Ayatollah Khamenei, this study situates the model between voluntarist and centralized paradigms and underscores the importance of reviving this discourse in the domains of theory-building and policymaking.

Keywords: Governance, Islam, Orientalists, Ayatollah Khamenei, Quran, Princeton Encyclopedia.

* Email: haadi.safari@chmail.ir (Corresponding Author)

Extended Abstract Introduction

1. Introduction

Governance, as a pivotal subject in political science and societal administration, has in recent decades evolved from a predominantly institutional–legal concept into an interdisciplinary paradigm concerned with managing complexity and uncertainty. Multiple factors, including the growing interdependence of socio-economic systems, the rapid expansion of digital technologies, transboundary crises, and shifting patterns of public trust, have intensified the need for systematic research on effective governance. Within this framework, Orientalist scholarship plays a significant role in examining power configurations, legitimacy frameworks, modes of social participation, and interactions between formal and informal institutions, while also providing historical and cultural narratives that facilitate the analysis of governance systems in a globalized context. Nevertheless, many of these studies adopt a reductionist orientation, conceptualizing Islamic governance primarily through juridical and institutional lenses and thereby neglecting its normative, ethical, and civilizational dimensions. This study seeks to offer a comparative examination of the Islamic governance model from the perspective of Ayatollah Khamenei, alongside a critical evaluation of Orientalist interpretations, through a descriptive–analytical approach.

2. Methodology

The present study employs a descriptive–analytical methodology, drawing primarily on library-based sources and the entry “Governance” in the Princeton Encyclopedia of Political Thought in Islam. The analytical framework is grounded in the statements and intellectual stances of the Leader, which constitute the principal reference for elucidating and assessing the concept of Islamic governance. Core components of Islamic governance, including Sharia, council, caliphate, justice, public participation, and authority, are re-examined through a Quran-based perspective that emphasizes ethical coherence and rational foundations. Moreover, the analysis of Orientalist viewpoints, particularly the approach of Intisar A. Rabb, centers on historical contextualization, institutional–legal analysis, and an emphasis on religious politics, while critically assessing their presuppositions and limitations in relation to the internal logic of Islamic governance.

3. Results and Findings

From the perspective of Ayatollah Khamenei, Islamic governance constitutes a distinctive model that cannot be reduced to monarchical, conventional republican, or military frameworks. Rather, it is founded upon the integrated realization of spirituality, rationality, justice, and religious democracy. This model unfolds through a longitudinal process, beginning with rational education, progressing through the reinforcement of collective ethical values, and culminating in conscious adherence to the rule of law. Its Quranic foundations rest upon three interrelated elements: Kitab (Divine legislation and Sharia), Mizan (normative criteria for the realization of justice), and Hadid (power and coercive capacity), which, together with active public participation, secure justice and the institutionalization of religion. Within this framework, expediency and Sharia are not conceived as competing principles but as mutually reinforcing components that facilitate the attainment of societal objectives.

In Orientalist analyses, Islamic governance is predominantly portrayed through juridical and institutional frameworks, with a strong emphasis on religious politics and the role of jurists. This approach constrains a comprehensive understanding of the civilizational essence and functional scope of Islamic governance. Prevailing biases include the dominance of Sunni jurisprudential paradigms, insufficient engagement with Shiite

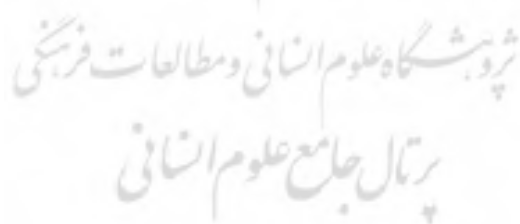
theological–political doctrines, and an incomplete or distorted depiction of the Imamate as a hereditary and despotic monarchy. Such representations frequently marginalize concepts such as meritocracy, spiritual leadership, and popular participation, thereby undermining the potential for religious democracy and the synthesis of divine and popular legitimacy.

With respect to the caliphate and councils, the Leader underscores merit-based leadership, ethical and scientific qualifications, consultative mechanisms, and the ruler's ultimate decision-making authority. In contrast to Orientalist interpretations that regard councils and jurists as merely supervisory bodies, consultation within Islamic governance is understood as a deeply rooted intellectual tradition that complements, rather than constrains, the ruler's final judgment. Accordingly, the concentration of authority within a legitimate leadership framework marks a fundamental divergence from Western liberal-democratic models.

4. Conclusion

This study demonstrates that, from the perspective of Ayatollah Sayyid Ali Khamenei, Islamic governance represents an autonomous and comprehensive model that harmonizes justice, authority, and public participation through rational, ethical, and legal cultivation. While Orientalist analyses offer valuable descriptive insights, their predominant focus on juridical and religious-political dimensions, coupled with their neglect of epistemic and civilizational foundations, limits their capacity to capture the full essence of Islamic governance. Reconstructing and rearticulating this model within a Quran-based framework provides a robust theoretical and practical foundation for policymaking and governance in contemporary Islamic societies. The study further highlights the necessity of recognizing the intrinsic capacities of Islamic political thought and avoiding reductionist Orientalist interpretations in order to advance the discourse on Islamic governance at both theoretical and practical levels.

Keywords: Governance, Islam, Orientalists, Ayatollah Khamenei, Quran, Princeton Encyclopedia.

واکاوی تطبیقی الگوی حکمرانی اسلامی از منظر حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و خاورپژوهان: مطالعه موردی مدخل «حکمرانی» دایرةالمعارف پرینستون اندیشه سیاسی در اسلام

| محمدهادی صفری^{۱*} |

DOI: [10.22034/rjfis.2025.569189.1244](https://doi.org/10.22034/rjfis.2025.569189.1244)

چکیده

حکمرانی یکی از محوری‌ترین دغدغه‌های علمی و راهبردی جوامع معاصر است. حکمرانی اسلامی نیز به‌عنوان الگویی متمایز و ریشه‌دار در اندیشه سیاسی اسلام مورد توجه اندیشمندان مسلمان و خاورپژوهان بوده است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی، درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است: الگوی حکمرانی اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای چگونه تعریف می‌شود و دیدگاه‌های خاورپژوهان در این زمینه چگونه ارزیابی می‌گردد؟ محدوده مطالعه آثار خاورپژوهان، مدخل «حکمرانی» در دایرةالمعارف پرینستون اندیشه سیاسی در اسلام است. از دیدگاه معظم‌له، «حکمرانی در منطق اسلام از بُن و بنیاد با حکمرانی‌های رایج جهان متفاوت است؛ نه شبیه سلطنت است، نه شبیه ریاست‌جمهوری‌های امروز دنیا، نه شبیه فرماندهی‌ها است، نه شبیه رؤسای کودتاگر است». بر این اساس، پژوهش حاضر ابتدا ویژگی‌های متمایز الگوی حکمرانی اسلامی همچون پیوند وثیق میان معنویت، عقلانیت، عدالت و مردم‌سالاری دینی را تبیین می‌کند. سپس با نقد رویکردهای تقلیل‌گرایانه و نگاه‌های فرقه‌شناختی خاورپژوهان به پدیده حکمرانی اسلامی، نشان می‌دهد که یافته‌های خاورپژوهان قادر به درک ماهیت و کارکردهای تمدنی حکمرانی اسلامی نیستند. نوشتار حاضر با تأکید بر الگوی قرآن‌بنیان حکمرانی اسلامی در چارچوب اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای، بر اهمیت احیای این گفتمان در عرصه نظریه‌پردازی و سیاست‌گذاری تأکید می‌ورزد.

واژگان کلیدی: حکمرانی، حکمرانی اسلامی، نظم نوین جهانی، مستشرقان، آیت‌الله خامنه‌ای.

۱. دانش آموخته دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران.

*Email: haadi.safari@chmail.ir

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی (open access) است.

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0 می‌باشد.

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به‌عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه

مسئله حکمرانی در دهه‌های اخیر از یک موضوع صرفاً نهادی یا حقوقی به یک الگوی تحلیلی میان‌رشته‌ای بدل شده که قلب آن مدیریت پیچیدگی در شرایط عدم قطعیت است. افزایش هم‌بستگی نظام‌های اقتصادی - اجتماعی، شتاب فناوری‌های دیجیتال، بحران‌های فرامرزی (همچون تغییر اقلیم و همه‌گیری‌ها) و تغییر الگوهای اعتماد عمومی، مطالعات حکمرانی را از «گزینه‌ای پژوهشی» به «ضرورتی راهبردی» ارتقا داده است. در چنین بستری، پرسش از چستی، چگونگی و پیامدهای حکمرانی مطلوب، نه تنها برای سیاست‌گذاران، بلکه برای بخش خصوصی، جامعه مدنی و شهروندان حیاتی است. با توجه به تعاریف نهادهای بین‌المللی همچون سازمان ملل متحد و بانک جهانی، «حکمرانی» مفهومی چندبعدی و فرایندی است که از مجموعه قواعد، مقررات و نظام‌های تنظیم‌کننده، هدایت، اداره و اعمال قدرت شکل می‌گیرد. این نهادها حکمرانی را نه صرفاً به عنوان اعمال اقتدار، بلکه به مثابه سازوکاری تعاملی تعریف می‌کنند که در آن مشارکت فعال و معنادار ذی‌نفعان - اعم از دولت، بخش خصوصی و جامعه مدنی - نقش محوری دارد. در تعاریف ارائه‌شده اغلب مشارکت به عنوان مؤلفه‌ای کلیدی برای ارتقای شفافیت، پاسخ‌گویی و مشروعیت فرایند حکمرانی شناخته می‌شود (World Bank Institute, 2108: <http://www.worldbank.org/wbi/governance/govdatasets/index.html>).

در پژوهش‌های خاورپژوهان، ظرفیت توجه به موضوع حکمرانی به عنوان یکی از محورهای اصلی تحلیل‌های سیاسی، اجتماعی و تاریخی مشاهده می‌شود. این مطالعات، حکمرانی را در پیوند با بسترهای فرهنگی، دینی، اقتصادی و ژئوپلیتیکی بررسی کرده و بر نقش ساختارهای قدرت، الگوهای مشروعیت، شیوه‌های مشارکت اجتماعی و تعامل میان نهادهای رسمی و غیررسمی تأکید می‌کنند. خاورپژوهان با رویکردی میان‌رشته‌ای، حکمرانی را نه صرفاً به عنوان سازوکار اداره دولت، بلکه به مثابه شبکه‌ای پیچیده از روابط و فرایندهای تصمیم‌گیری در نظر می‌گیرند که تحت تأثیر تاریخ استعمار، تحولات مدرن‌سازی و پویایی‌های معاصر منطقه شکل گرفته و بازتولید می‌شود.

اهمیت مطالعات خاورپژوهی را می‌توان در پیوند آن با هدف کلان فرایند جهانی‌شدن (Globalization) تبیین کرد؛ بدین معنا که این مطالعات، بستر لازم برای ادغام جوامع در نظم جهانی را فراهم می‌آورند. خاورشناسان از رهگذر گردآوری، تحلیل و بازنمایی داده‌ها و روایت‌ها، نه تنها به تولید دانش تخصصی درباره «دیگری» می‌پردازند، بلکه چارچوب‌های مفهومی و سیاستی را نیز شکل می‌دهند تا در خدمت هم‌گرایی نهادی، اقتصادی و فرهنگی با نظام جهانی قرار گیرد. از این منظر، مطالعات خاورپژوهی را می‌توان بخشی از زیرساخت معرفتی و گفتمانی جهانی‌شدن دانست.

که با هدف تسهیل جریان سرمایه، اطلاعات، هنجارها و الگوهای حکمرانی در مقیاس فراملی عمل می‌کند (عالیخانی، ۱۳۸۲: ۱۱۶).

این پژوهش، محدوده مطالعه خود را به تحلیل انتقادی مدخل «حکمرانی» در دایرةالمعارف پرینستون اندیشه سیاسی در اسلام نوشته انتصار رب، استاد حقوق دانشکده حقوق دانشگاه هاروارد و مدیر برنامه مطالعات حقوقی اسلامی هاروارد محدود می‌سازد و به بازسازی چارچوب مفهومی، مفاهیم کلیدی (مانند شریعت، خلافت، شورا، اقتدار و مشروعیت) و ارزیابی منطق روایت تاریخی ارائه‌شده در این مدخل، از منظر آیت‌الله خامنه‌ای می‌پردازد. هدف، سنجش نحوه صورت‌بندی حکمرانی اسلامی از منظر خاورپژوهان معاصر، تشخیص پیش‌فرض‌های نظری و روش‌شناختی آنان و ارزیابی پیوندهای این روایت با ادبیات جهانی حکمرانی است. دامنه مطالعه شامل متن اصلی مدخل و ارجاعات درون‌متنی مرتبط در همان دایرةالمعارف می‌باشد و از تعمیم یافتن به کل سنت خاورشناسی یا نقد تفصیلی منابع خارج از این اثر پرهیز می‌شود تا انسجام تحلیلی و دقت تفسیر مفهومی حفظ گردد.

مسئله پژوهش، تبیین و بازسازی الگوی حکمرانی اسلامی براساس اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای و ارزیابی انتقادی انگاره‌های خاورپژوهان درباره ماهیت و کارکرد آن است. پرسش اساسی این پژوهش، الگوی حکمرانی اسلامی از منظر معظم‌له چیست و دیدگاه‌های خاورپژوهان در موضوع حکمرانی از منظر ایشان چگونه ارزیابی می‌شوند؟

خلاً نظری موجود در ادبیات، از یک‌سو به نبود صورت‌بندی منسجم از مؤلفه‌های هنجاری و نهادی حکمرانی اسلامی باز می‌گردد و از سوی دیگر به غلبه روایت‌های خاورپژوهانه، که این الگو را با الزامات حکمرانی مدرن صورت‌بندی می‌کنند. بنابراین، بر مبنای گزاره‌های مبنایی مستخرج از بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، چه معماری مفهومی و سازوکارهای اجرایی برای حکمرانی اسلامی قابل‌استنتاج است و این معماری تا چه حد می‌تواند مدعیات خاورپژوهان را در ابعاد مشروعیت، مشارکت، شفافیت و کارایی به چالش بکشد؟

پیشینه پژوهش

بررسی منابع و مطالعات پیشین نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش مستقلی که به‌طور هم‌زمان به واکاوی الگوی حکمرانی اسلامی براساس اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای و نقد انگاره‌های خاورپژوهان پرداخته باشد، شناسایی نشده است. از سویی دیگر، بررسی پژوهش‌های موجود در حوزه مطالعات حکمرانی اسلامی، بیانگر خلاً پژوهشی در پیونددهی نظام‌مند میان چارچوب مفهومی بومی- اسلامی حکمرانی و تحلیل انتقادی روایت‌های خاورپژوهی می‌باشد. برخی

پژوهش‌های سامان‌یافته که به بررسی الگوی حکمرانی از منظر معظم‌له پرداخته‌اند، با محوریت حکمرانی مطلوب و الگوهای اراده‌بخش به مردم سامان یافته است. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «اصول و روش حکمرانی مطلوب در انقلاب اسلامی با رویکردی بر اندیشه مقام معظم رهبری» نوشته علی اخترشهر اشاره کرد (اخترشهر، ۱۴۰۱: ۱۶۴-۱۷۱).

از جمله آثار سامان یافته در حوزه مطالعات حکمرانی، کتاب «عقل و سکون در حکمرانی» تألیف علی لاریجانی است که با رویکردی تحلیلی به بررسی ابعاد، مبانی و خاستگاه‌های نظری حکمرانی از منظر اندیشمندان غربی و تطبیق آن با مبانی اسلامی از منظر اندیشمندانی همچون علامه طباطبائی و آیت‌الله شهید مرتضی مطهری پرداخته است. نویسنده، نوشتار خود را با تعریف حکمرانی خوب (Good governance) آغاز می‌کند و ضمن ترسیم دوگانه مفهومی «حکمرانی مشارکتی» و «حکمرانی متمرکز»، با اتکا به شواهد و تحلیل‌های ساختاری، بر غلبه رویکرد تمرکزگرایانه در نظام حکمرانی جمهوری اسلامی تأکید می‌نماید و پیامدهای آن را در کاهش کارآمدی، محدودسازی مشارکت و فرسایشی‌بودن فرایندهای تصمیم‌گیری مورد واکاوی قرار می‌دهد. این اثر، با تلفیق مباحث فلسفه سیاسی و تجربه مدیریتی-تقنینی، تلاش دارد تصویری انتقادی از وضعیت موجود ارائه کرده و ضرورت بازنگری در ایجاد توازن میان تمرکز قدرت و توزیع اختیارات را برجسته سازد (لاریجانی، ۱۴۰۳: ۱/۱۶۶-۱۶۸).

الگوهای حکمرانی اغلب از خاستگاه‌های نظری غرب همچون لیبرالیسم، سکولاریسم و تلورانس نمایندگی می‌کند، به اصل‌هایی ثابت و بدیهی تبدیل شده‌اند. پیامد استناد به الگوهای حکمرانی غربی در پژوهش‌های بومی، حاشیه‌نشینی ظرفیت‌های مفهومی و هنجاری حکمرانی اسلامی و تقلیل آن به خوانشی تبعی و تطبیقی است؛ در این زمینه ضرورت دارد با اتخاذ چارچوبی بومی و بهره‌گیری از رویکردی استنتاجی، مفاهیم و شاخص‌ها از متن سنت اسلامی استخراج شده و سپس نسبت آن‌ها با الگوهای جهانی به صورت انتقادی مورد ارزیابی قرار گیرد.

رویکرد نظری و مفاهیم پژوهش

پژوهش حاضر بر تبیین الگوی حکمرانی اسلامی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی تمرکز دارد، به گونه‌ای که سعی می‌شود چارچوبی جامع و بنیادین برای فهم حکمرانی اسلامی ارائه گردد. تمایز اساسی این رویکرد با دیدگاه‌های خاورپژوهان، در آن است که خاورپژوهان با رویکرد فروکاست‌گرایی (Reductionism)، معمولاً بر تمایز و تفاوت میان مکاتب فقهی اسلامی تأکید می‌کنند و رویکرد آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر مشترکات و اصول قرآنی، کوشیده است تا مدلی یکپارچه و فراگیر از حکمرانی اسلامی ارائه دهد که از دیدگاه‌های اختلافی فقهی فراتر رفته و بر پایه

معارف قرآنی استوار است. خاستگاه این رویکرد را در نظریه ابتدای علوم انسانی قرآن‌بنیان می‌توان یافت (رضایی‌اصفهانی، ۱۴۰۴: ۲۲-۳۲). در این بخش به بررسی برخی مفاهیم مهم پژوهش خواهیم پرداخت.

الف - حکمرانی

«حکمرانی» واژه‌ای مرکب است که از «حکم» به معنای قانون و نظام و «راندن» به معنای اجرا و اداره تشکیل شده است. این مفهوم در لغت، بیانگر فرایند اعمال قدرت و هدایت نظام‌ها توسط حکمران است و تعاریف متفاوتی از آن ارائه شده است، برخی بر اقدامات حکمران و برخی بر نقش‌آفرینی حکمرانی‌شوندگان تأکید دارند (معین، ۱۳۷۸: ۱/۱۳۶۷؛ عمید، ۱۳۸۹: ۴۶۰؛ ارسطا، ۱۳۹۸: ۵۸). حکمرانی در اصطلاح، معادل واژه‌ی (Governance)، مفهومی چندوجهی و زمینه‌مند است که تعریف‌های متعددی از آن ارائه شده و حتی نهادهای بین‌المللی مانند سازمان ملل و بانک جهانی توسعه، تعاریفی خاص برای آن دارند. به‌طورکلی، حکمرانی فرایندی است که طی آن کُنشگران مختلف در یک قلمرو مشخص، با هدایت و راهبری مناسب، برای تحقق اهداف مشترک و قابل‌سنجش مشارکت می‌کنند و این فرایند از طریق سیاست‌گذاری، تنظیم‌گری، بازتوزیع منابع و تسهیل خدمات عمومی و در چارچوب قدرت مشروع و هنجارهای حاکم تحقق می‌یابد و برای اداره جامعه و حل مشکلات کلان، نیازمند اخذ توانمندی‌های سایر کُنشگران است. در ادبیات علوم اجتماعی و سیاسی، حکمرانی مجموعه‌ای از تعاملات میان دولت، نهادهای عمومی، بخش خصوصی و جامعه مدنی برای حل مشکلات اجتماعی و ارتقای شرایط زیست جمعی است (عالی و همکاران، ۱۴۰۳: ۶۶-۶۷). در مطالعات حکمرانی اسلامی، این مفهوم بر مبنای مبانی دینی و الهی بازتعریف می‌شود و فرایندی است مبتنی بر راهبری مؤنانه قدرت در تمامی سطوح جامعه به‌منظور تحقق امر عمومی و سعادت دنیوی و اخروی انسان، با تأکید بر اقامه دین، عمل صالح، عدالت و همبستگی اجتماعی و با ایجاد محرک‌های معنوی، نهادینه‌سازی عدالت و تقویت کرامت انسانی مسیر تکامل فرد و جامعه را در بستر زمان و مکان هموار می‌سازد (لک‌زایی و همکاران، ۱۴۰۳: ۷۰-۷۳).

ب - خاورپژوهان

مراد از خاورپژوهان در پژوهش حاضر، به پژوهشگرانی گفته می‌شود که به مطالعه و بررسی جنبه‌های مختلف کشورهای شرقی، ازجمله تاریخ، زبان، ادیان، فرهنگ و آداب و رسوم آن‌ها می‌پردازند. این مطالعات که با عنوان «استشراق» در زبان عربی شناخته می‌شود، گاه با اهداف علمی و گاه با انگیزه‌های استعماری یا مذهبی صورت گرفته است. وجه استفاده از پسوند «پژوهان» به جای

پسوند ایجابی «شناسان» که به نوعی مستظهر یقین و سیطره دانشی آنان می‌باشد و از آن اجتناب شده است. پژوهش حاضر به بررسی یکی از آثار خاورپژوهی پرداخته است.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، توصیفی-تحلیلی است که به تحلیل و بررسی موضوعات مبتنی بر داده‌های کتابخانه‌ای می‌پردازد. محدوده پژوهش، شامل مدخل «حکمرانی» در دایرةالمعارف پرینستون اندیشه سیاسی در اسلام نوشته خانم انتصار رب است. همچنین چارچوب تحلیلی پژوهش براساس بیانات آیت‌الله خامنه‌ای تعیین شده و دیدگاه‌های ایشان به‌عنوان مبنای اصلی تبیین و تحلیل حکمرانی اسلامی مورد استفاده قرار گرفته است.

۱- الگوی حکمرانی اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای

براساس بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، ماهیت حکمرانی در منطق اسلام، واجد هویتی متمایز و غیرقابل تقلیل به الگوهای رایج قدرت در جهان معاصر است. ایشان تصریح می‌کنند: «در زمینه آئین حکمرانی اسلامی؛ یکی از موضوعاتی که بسیار دارای اهمیت می‌باشد و می‌توان این را مطرح کرد، مسئله حکمرانی اسلامی است. حکمرانی در منطق اسلام از بُن و بنیاد با حکمرانی‌های رایج جهان متفاوت می‌باشد؛ نه شبیه سلطنت است، نه شبیه ریاست‌جمهوری‌های امروز دنیا، نه شبیه فرماندهی‌ها است، نه شبیه رؤسای کودتاگر است؛ شبیه هیچ‌کدام از این‌ها نیست؛ یک چیز خاصی است مَّتکی به مبانی معنوی. سبک حکمرانی اسلامی این است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۴۰۳/۰۴/۰۵). این بیان بر تمایز ساختاری و مبنایی حکمرانی اسلامی از نظام‌های سلطنتی، جمهوری‌های متعارف، ساختارهای نظامی محور و حکومت‌های برآمده از کودتا تأکید دارد و نشان می‌دهد که الگوی اسلامی، نه صرفاً یک شکل متفاوت از توزیع قدرت، بلکه نظامی مبتنی بر پیوند حاکمیت الهی و مشارکت مردمی، عدالت‌محوری و التزام به شریعت می‌باشد. از منظر تحلیلی، این رویکرد، حکمرانی اسلامی را به‌عنوان الگویی مستقل و دارای منطق درونی خاص معرفی می‌کند که باید براساس مبانی معرفتی و ارزشی خود فهم و ارزیابی شود، نه در چارچوب مقایسه تقلیل‌گرایانه با مدل‌های رایج غربی یا شرقی.

معظم‌له با مبنا قرار دادن پیامبر اکرم (ص) به‌عنوان حکمران اسوه، الگوی حکمرانی اسلامی را بر مدار یک نظام نسبی و متوازن تبیین کرد؛ نه بر مبنای نظام هرمی مطلق و بسته (همچون توتالیتیه و الیگارشیه) محدود می‌شود و نه در قالب حکمرانی کاملاً شبکه‌ای و دموکراتیک که همه شئون اداره جامعه را به آرای عمومی بسپارد. در این الگو، حکمرانی بر سه ساحت اساسی مبتنی است. در این الگو، حکمرانی بر سه ساحت بنیادین استوار می‌باشد که به‌صورت ترتیبی و نظام‌مند تحقق می‌یابد. بر پایه اندیشه معظم‌له، نقطه آغاز حکمرانی مطلوب، تربیت انسان است و این تربیت خود از سه

مرحله به‌هم‌پیوسته تشکیل می‌شود: تربیت عقلانی، تربیت اخلاقی و درنهایت تربیت قانونی. تقدم و تأخر این مراحل، نشان‌دهنده یک منطق درونی و معرفتی است که بدون تحقق هر مرحله، مرحله بعدی به‌صورت کامل و پایدار شکل نخواهد گرفت.

ایشان با تبیین فلسفه بعثت، آن را دعوتی فراگیر به عرصه‌های سه‌گانه تربیت عقلانی، اخلاقی و قانونی می‌دانند و بر این نکته تأکید می‌کنند که زندگی انسانی آسوده، متعادل و رو به کمال، بدون تحقق این ابعاد امکان‌پذیر نیست. در این میان، تربیت عقلانی جایگاهی محوری و بنیادین دارد و به‌عنوان نخستین و مهم‌ترین مرحله معرفی می‌شود. تربیت عقلانی به‌معنای استخراج و فعلیت‌بخشی به نیروی خرد انسانی، تقویت قوه تعقل و حاکم ساختن عقل بر اندیشه‌ها، تصمیم‌ها و گُش‌های فردی و اجتماعی است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۰۴/۲۹). این الگوی حکمرانی، برخلاف الگوهای متعارف که از هسته سخت قدرت و الزام‌های قانونی آغاز می‌شوند، نقطه عزیمت خود را در ساحت درونی انسان و تقویت عقلانیت فردی و جمعی قرار می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که با پرورش عقلانیت، زمینه شکل‌گیری اخلاق جمعی فراهم می‌گردد و این اخلاق درونی شده به پذیرش آگاهانه و پایدار قانون می‌انجامد. در این چارچوب، قانون‌گرایی نه محصول اجبار بیرونی، بلکه نتیجه بلوغ عقلانی و اخلاقی جامعه است و نظم اجتماعی بر پایه اقناع، مسئولیت‌پذیری و التزام درونی شهروندان استوار می‌شود. در نمودار زیر، هرکدام از این ساحت‌ها مشخص شد.

نمودار ۱- الگوی حکمرانی اسلامی براساس اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای

در تبیین قرآن‌محور الگوی حکمرانی اسلامی، می‌توان به آیه ۲۵ سوره حدید استناد کرد که در آن اهداف ارسال رسولان الهی و نزول کتاب و میزان، به‌روشنی تبیین شده است. این چارچوب قرآنی، بنیانی مهم برای تبیین نظام حکمرانی اسلامی به‌شمار می‌رود که بر پایه عدل، قانون الهی و ابزارهای اعمال قدرت استوار است:

«لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ» ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آن‌ها کتاب (آسمانی) و میزان (شناسایی حق از باطل و قوانین عادلانه) نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند؛ و آهن را نازل نمودیم که در آن نیروی شدید و منافع برای مردم است، تا خداوند بداند چه کسی او و رسولانش را یاری می‌کند، بی‌آنکه او را ببینند؛ خداوند قوی و شکست‌ناپذیر است» (حدید: ۲۵).

این آیه تصویری جامع از عناصر بنیادین حکمرانی اسلامی ارائه می‌دهد و با تأکید بر سه مؤلفه «کتاب»، «میزان» و «حدید»، چارچوبی برای نظام عدالت‌محور و پایدار ترسیم می‌کند. در تبیین این آیه، مراد از «کتاب» همان وحی الهی است که قابلیت نگارش و تدوین دارد و محتوای آن شامل آموزه‌ها و احکام شریعت می‌باشد. این کتاب، بنیان معرفتی و قانونی نظام حکمرانی اسلامی را شکل می‌دهد و به‌عنوان مرجع تشریع و هدایت، مشروعیت‌بخش حاکمیت الهی و سامان‌دهنده روابط فردی و اجتماعی در جامعه اسلامی است. به بیان دیگر، «کتاب» بُعد نرم‌افزاری و هدایتی حکومت را تأمین می‌نماید و چارچوب اصلی سیاست‌گذاری، قانون‌گذاری و قضاوت را فراهم می‌سازد. در ادامه، خداوند از «میزان» سخن می‌گوید که دو معنا برای آن مطرح شده است: نخست، میزان به معنای ترازو و ابزار سنجش در معاملات اقتصادی که قسط و عدالت اقتصادی را در حیات روزمره تضمین می‌کند و مانع از ظلم و اختلال در مناسبات اجتماعی می‌شود. دوم، میزان به عنوان دین و شریعت که نقش سنجش‌گری در حوزه باورها و رفتارها دارد و به کمک آن، انسان می‌تواند مسیر زندگی فردی و جمعی خود را در پرتو عدالت و حق سامان دهد. این معنا با غایت اصلی آیه که «تا مردم قیام به عدالت کنند» است، هماهنگی بیش‌تری دارد؛ چراکه تحقق عدالت، نیازمند معیارها و ارزش‌هایی است که رفتارهای فردی و جمعی براساس آن ارزیابی شود.

سپس به نزول «حدید» (آهن) اشاره می‌شود که در آن «بأس شدید» و «منافع برای مردم» وجود دارد. آهن نماد اقتدار و قدرت سخت است؛ زیرا ابزارهای دفاعی و جنگ‌افزارهایی که از آهن ساخته می‌شوند، توان بازدارندگی و دفاع از جامعه اسلامی را فراهم می‌سازند. این قدرت سخت، لازمه برقراری و استمرار عدالت می‌باشد؛ چراکه بدون اقتدار و توان مقابله با ظلم و تجاوز، نظام عادلانه دوام نمی‌آورد. افزون بر این، آهن دارای منافع گسترده‌ای در عرصه‌های صنعتی، عمرانی و اقتصادی

است که توسعه و رفاه عمومی جامعه را تقویت می‌کند. بدین ترتیب، «حدید» بُعد سخت‌افزاری و اقتداربخش حکمرانی اسلامی را تأمین می‌نماید.

هدف از این ترکیب راهبردی کتاب، میزان و حدید، آن است که خداوند مردمان را بیازماید و مشخص شود چه کسانی در نهان و نبود پیامبر، صادقانه در راه یاری دین و رسولان الهی کوشا هستند. از منظر حکمرانی اسلامی، این سه مؤلفه مکمل؛ یعنی کتاب به‌عنوان قانون و راهنمای الهی، میزان به‌مثابه معیار سنجش عدالت، و حدید به‌عنوان پشتوانه قدرت و اقتدار، با یکدیگر نظامی عدالت‌محور و متوازن را می‌سازند که مردم را به قسط و انصاف برمی‌انگیزد و ضامن پایداری و رشد جامعه دینی است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۹/۳۰۱-۳۰۳).

در تفسیر این آیه چند احتمال معنایی مطرح است که هریک دلالت متفاوتی درباره نقش مردم و فلسفه ارسال رُسل و انزال کتب ارائه می‌کند.

نخستین احتمال، تعدیه‌ای بودن «باء» است؛ بدین معنا که مردم وظیفه دارند خودشان در جامعه برای تحقق قسط و عدالت برخیزند و ساختارها و رفتارهای عادلانه را مستقر سازند. در این برداشت، تأکید آیه بر مسئولیت فعال و جمعی مردم در برپایی عدالت اجتماعی است و عدالت امری تحمیلی از بالا نیست، بلکه حرکتی اجتماعی و آگاهانه می‌باشد.

دومین احتمال، «باء» سببیه است؛ بر این اساس، مقصود آن است که مردم در پرتو قسط به پایداری و ایستادگی برسند و حیات اجتماعی آنان با قسط سامان یابد. در این تفسیر، عدالت نه‌تنها هدف، بلکه ابزار است؛ یعنی مردم در سایه تحقق قسط می‌توانند در مسیر صحیح و استوار قرار گیرند و جامعه به ثبات و قوام برسد.

افزون بر این دو معنا، برخی مفسران با استناد به سایر آیات قرآن بر این باورند که مراد نهایی از «تا مردم به عدالت برخیزند»، صرفاً تحقق عدالت به‌تنهایی نیست، بلکه عدالت به‌عنوان بخشی از اقامه جامع دین و تمامی ارزش‌های الهی است؛ همان‌گونه که در فقره‌ای از آیه ۱۳ سوره شوری به‌صراحت بیان شده است که هدف اصلی اقامه دین به‌صورت کامل و همه‌جانبه است، و عدالت جزئی از این منظومه کامل دینی به‌شمار می‌رود (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۳/۱۲/۲۱).

ازجمله گزاره‌های روایی که بیانگر سیر طولی حکمرانی است، صحیح‌ه فضیل بن یسار از امام صادق (ع) است. مفاد این روایت دلالت بر آن دارد که پیش از تحقق ساحت سیاست‌ورزی، مرحله‌ای بنیادین از تربیت و تهذیب شخصیتی در سیره پیامبر اکرم (ص) وجود داشته است. براساس این حدیث، آراستگی پیامبر به عقلانیت، ادب، صفات حمیده، معنویت و اخلاق‌مداری را مقدمه‌ای

برای ایفای نقش راهبری و سیاست‌گذاری در جامعه اسلامی محسوب می‌شود (کلینی، ۱۴۲۹: ۶۶۳/۱؛ ۲۶۶/۱).

بنابراین، الگوی حکمرانی اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، الگویی متمایز از الگوهای رایج است. این الگو، حکمرانی را فرایندی طولی می‌داند که از پرورش عقلانیت آغاز شده، با سامان‌یابی اخلاق جمعی تداوم می‌یابد و سرانجام به قانون‌گرایی آگاهانه می‌انجامد. در چارچوب قرآنی، حکمرانی اسلامی بر پیوند متوازن «کتاب» به عنوان مبنای تشریع، «میزان» به مثابه معیار عدالت و «حدید» به عنوان پشتوانه اقتدار استوار است و هدف آن، تحقق عدالت و اقامه جامع دین با مشارکت فعال و مسئولانه مردم می‌باشد.

۲- ارزیابی انگاره‌های حکمرانی اسلامی از دیدگاه خاورپژوهان براساس اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای

پس از تبیین الگوی حکمرانی اسلامی براساس اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای در بخش پیشین، این بخش به ارزیابی این الگو از منظر خاورپژوهان اختصاص می‌یابد. در این ارزیابی، تلاش می‌گردد برداشت‌ها، چارچوب‌های مفهومی و پیش‌فرض‌های نظری مستشرقان و پژوهشگران غربی درباره حکمرانی اسلامی با مؤلفه‌های استخراج‌شده از دیدگاه معظم‌له مقایسه و تحلیل شود. انتصار رب (Intisar A. Rabb) پژوهشگر فقه و تاریخ حقوق اسلام و استاد حقوق در دانشکده حقوق هاروارد است که آثار او - از جمله کتاب «*Doubt in Islamic Law*» - رویکردی تاریخ‌گرایانه - برداشتی به سنت فقهی، تحلیل انتقادی منابع کلاسیک و توجه به تکثر مکتبی و فرایندهای تفسیری را نمایندگی می‌کند. رویکرد روش‌شناختی او بر خوانش متن‌محور، تحلیل نهادی - حقوقی و بازسازی زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری مفاهیم تکیه دارد. او در مدخل «حکمرانی» نیز برجسته‌سازی مقوله «سیاست شرعی» (السیاسة الشرعية)، نقش فقها در تحدید اختیارات سلطان و تبیین کارکردی مفاهیمی چون مصلحت، بیعت و اهل حل و عقد را می‌توان امتداد همین سنت دانست. با این همه، چارچوب نظری او - به سان بخش قابل توجهی از ادبیات خاورپژوهانه‌ی حقوقی - دچار سوگیری‌های احتمالی است: غلبه صورت‌بندی سنی - فقهی بر خوانش‌های کلامی - سیاسی شیعی (به‌ویژه نظریه امامت و الگوهای معاصر ولایت)، امتیاز دادن به توصیف‌های حقوقی - نهادی در قیاس با مبانی هنجاری - الهیاتی حکمرانی و تمایل به تفکیک کارکردی دین / حکومت به نفع تحلیل فرایندهای فقهی و اداری. پیامد این جهت‌گیری، بازنمایی حکمرانی اسلامی عمدتاً به منزله نظام تنظیم‌گری مطابق شریعت و با محوریت فقا‌هت است که می‌تواند به کم‌رنگ شدن ظرفیت‌های مردم‌سالاری دینی، نظریه‌های مشروعیت الهی - مردمی و الگوهای معاصر دولت‌سازی اسلامی بینجامد.

دو اشکال اساسی در تحلیل مدخل حکمرانی دایرة المعارف پرینستون، اندیشه سیاسی در اسلام قابل مشاهده است: نخست، نه تنها شبکه مفاهیم مرتبط با حکمرانی اسلامی در منظومه معارف اسلامی احصا نشده، بلکه محدود شده است، به گونه‌ای که ترکیب «السیاسة الشرعية» به عنوان تنها چارچوب مفهومی به کار رفته و به اشتباه ادعا شده که نخستین اثر با محوریت تبیین الگوی حکمرانی اسلامی، صرفاً مبتنی بر این مفهوم نوشته شده است. در حالی که واکاوی مفهوم امامت در شیعه، سابقه‌ای طولانی و گسترده‌ای دارد که فراتر از چارچوب محدود شده «السیاسة الشرعية» در تحلیل این مدخل است. دوم، خطا و سوگیری در انتخاب و نقل منابع تاریخی رخ داده است؛ به طوری که اثر «الاحکام السلطانية» نوشته ابوالحسن ماوردی (د. ۴۵۰ ق) به عنوان نخستین اثر سامان یافته در موضوع حکمرانی معرفی شده است. در حالی که این کتاب اغلب پاسخی به خلافت‌گفتمانی اهل سنت در باب امامت بوده است. برای نمونه، ماوردی در تبیین مفهوم امامت، از تعریفی بهره می‌گیرد که پیش از او در آثار متکلمان شیعه، به ویژه متکلمان امامیه، صورت‌بندی و تثبیت شده بود. تعریف امامت به عنوان «ریاست عامه مردم در امور دین و دنیا به نیابت از پیامبر» که در اثر ماوردی انعکاس یافته است (ماوردی، ۱۳۸۶: ۳/۱)، پیش‌تر در آثار کلامی شیخ مفید (د. ۴۱۳ ق) و سید مرتضی علم‌الهدی (د. ۴۳۶ ق) مطرح شده است (شیخ مفید، ۱۴۱۴: ۳۹/۱۰؛ سیدمرتضی، ۱۴۰۵: ۱۷۴/۲). این اقتباس مفهومی، همراه با تأثیرپذیری از تکرنگاری‌ها و مباحث کلامی متکلمان امامیه مدرسه بغداد در باب امامت، نشان می‌دهد که اثر ماوردی را نمی‌توان به عنوان اثری پیشگام در تبیین الگوی حکمرانی اسلامی تلقی کرد، بلکه این اثر در پاسخ به خلافت‌گفتمانی موجود در سنت اهل سنت در زمینه آموزه امامت نگاشته شده است؛ امری که در مدخل «حکمرانی» دایرة المعارف پرینستون اندیشه سیاسی در اسلام، کمتر مورد توجه قرار گرفته و حاکی از نوعی سوگیری در ارزیابی پیشینه نظری حکمرانی اسلامی است.

انحراف اساسی در گفتمان حکمرانی اسلامی، تبدیل مفهوم امامت به سلطنت بوده است. آیت‌الله خامنه‌ای در این رابطه بر این باورند که امامت علاوه بر شئون حاکمیتی، به معنای پیشوایی قافله دین و دنیا است؛ مانند رهبر قافله‌ای که همه را به سوی هدف والا رهبری می‌کند، دستگیر و تقویت می‌نماید و معنای آن امام هدایت و رهبری معنوی و دینی نیز می‌باشد. اما این مفهوم در طول تاریخ با تغییراتی مواجه شد و جای خود را به سلطنت داد که در اصل نقطه مقابل امامت است؛ چراکه سلطنت به معنای پادشاهی موروثی یا تسلط و زورگویی است، نه رهبری معنوی.

این تغییر بنیادین با ظهور خلافت‌هایی آغاز شد که از امامت معنوی صرف‌نظر کردند و حکومت سیاسی و سلطنتی را به وجود آوردند. به ویژه از دوره معاویه بن ابی سفیان به بعد، خلافت به سلطنت

موروثی و استبدادی تبدیل شد که امامت واقعی را کنار زد و در نتیجه حوادثی همچون واقعه کربلا رخ داد که نماد این انحراف و مقاومت در برابر سلطنت بود. این انحراف سبب شد که حکومت اسلامی که باید بر محور امامت و دین استوار باشد، به سلطنت و حکومتی مبتنی بر زور و تحکم تبدیل شود که در طول تاریخ ادامه یافته است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۱/۱/۹).

بنابراین انحراف از مفهوم امامت به سلطنت، نوعی انحراف گفتمانی است که اساس حکمرانی دینی را تغییر داده و به حکومت‌های استبدادی و سلطنتی موروثی انجامیده است. در ادامه، به ارزیابی داده‌های مذکور براساس بیانات آیت‌الله خامنه‌ای می‌پردازیم تا چارچوب تفسیری و راهبردی ایشان در موضوع حکمرانی اسلامی مورد توجه قرار گیرد و نقاط قوت و ضعف تحلیل مذکور در پرتو دیدگاه‌های ایشان مطرح شود.

۲-۱. حکمرانی و شریعت

• انگاره خاورپژوهان

حکمرانی در اندیشه اسلامی، معنا و شکل خود را در چارچوب شریعت پیدا می‌کند. شریعت نظامی از قواعد فقهی است که توسط فقها از متون اسلامی استخراج شده و تعیین‌کننده حدود و اصول حکمرانی اسلامی می‌باشد. نقش فقها در حکمرانی، تعریف حوزه‌های مجاز تصمیم‌گیری براساس مصلحت و حفظ منافع عمومی در چارچوب شرع است. بنابراین، حکمرانی به معنای اداره جامعه براساس قوانین الهی و رعایت مصلحت در چارچوب شرعی می‌باشد. این رویکرد، برتری شریعت بر اراده حاکم را اصل می‌گیرد، اما در عین حال با طرح اختلاف نظر فقها درباره «مصلحت» و حدود اختیارات حاکم، نوعی انعطاف‌پذیری در اجرای شریعت را نشان می‌دهد (Rabb, 2013: 197-198).

• ارزیابی

بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، ردکننده دوگانه‌سازی مصلحت و شریعت است. ایشان تصریح دارند که «مصلحت» در مقابل حقیقت شریعت نیست، بلکه خود مصلحت هم یک حقیقت می‌باشد و حقیقت نیز مصلحت است؛ بدین معنا که مصلحت نه تنها با حقیقت منافات ندارد، بلکه بخشی از واقعیت و حکمت الهی است که در چارچوب شریعت معنا و اعتبار دارد:

«بعضی خیال می‌کنند که «مصلحت» در مقابل «حقیقت» است؛

در صورتی که مصلحت هم یک حقیقت است؛ کما اینکه حقیقت هم

مصلحت است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۷/۱۲/۰۴).

ایشان همچنین تأکید می‌کنند که رعایت مصلحت یعنی دیدن مصالح واقعی و لزوم مصلحت‌اندیشی درست که در عین دشمنی با ظالمان و طاغوت، موانع و مشکلات باید با رعایت

مصلحت سیاسی و دیپلماسی متعارف مدیریت شوند؛ این رویکرد تعبیر به آرمان‌گرایی، نفی کردن واقعیت‌ها یا پرخاشگری بدون برنامه نیست، بلکه ترکیبی از دفاع محکم همراه با ملاحظه مصلحت‌ها در مسیر تحقق اهداف اصیل شریعت است. بنابراین، مصلحت و شریعت دو عنصر متعارض یا دوگانگی نیستند، بلکه درهم‌تنیده و مکمل یکدیگرند و اصل اساسی در فهم و اجرای احکام دینی به‌شمار می‌آیند که تحقق اهداف و مصالح واقعی را تضمین می‌کنند. ایشان این مفاهیم را در قالب آیات و روایت‌های دینی و همچنین در مواضع سیاسی و دیپلماتیک تبیین کرده‌اند که مصلحت‌سنجی صحیح و مبتنی بر حقیقت، بخش اجتناب‌ناپذیر نظام اسلامی است و کلیشه‌های نادرست را باطل می‌کند:

«باید ملاحظه مصلحت بشود. هیچ‌وقت نباید گفت که آقا حقیقت با مصلحت همیشه منافات دارد؛ نه، خود حقیقت یکی از مصلحت‌هاست، خود مصلحت هم یکی از حقایق است. اگر مصلحت‌اندیشی درست باشد، باید رعایت مصلحت را کرد؛ چرا نباید رعایت مصلحت را کرد؟ باید مصالح را دید. فرض بفرمائید از لحاظ موضع نظام، نسبت به فلان حرکت سیاسی بلوک مثلاً طاغوت و مجموعه‌های استبدادی دیکتاتوری، معلوم است که ما مخالفیم، همراهی هم نمی‌کنیم، کمک هم نمی‌کنیم - "قد کانت لکم اسوة حسنة فی ابراهیم و الذین معه اذ قالوا لقومهم انا براءء منکم و ممّا تعبدون من دون الله کفرنا بکم و بدا بیننا و بینکم العداوة و البغضاء ابدًا حتّٰی تؤمنوا بالله وحده" (ممتحنه: ۴) - معلوم است که موضع ما نسبت به برخی جهات سیاسی‌ای که امروز در دنیا وجود دارند یا در منطقه وجود دارند، موضع روشنی است؛ اما این به هیچ‌وجه به معنای نفی کار دیپلماسی سنتی متعارف نیست؛ این را توجه داشته باشید. یعنی کار دیپلماسی به جای خودش باید انجام بگیرد، منتها جهت‌گیری، این جهت‌گیری است. کمااینکه دشمنان ما هم همین‌جور عمل می‌کنند. دشمنان ما هم در عمل دشمنی‌شان را می‌کنند، اما تعارفات دیپلماسی را هم انجام می‌دهند. البته ما هم به آن تعارف دیپلماسی گول نمی‌خوریم؛ می‌فهمیم پشتش چیست. بنابراین باید به معنا و عمق آرمان‌گرایی توجه شود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۶/۰۵/۱۳۹۱).

آنچه موجب طرح تعارض میان مصلحت و شریعت شده است، برداشت نادرست از مفهوم مصلحت در فرهنگ غربی به معنای سود و بهره مادی می‌باشد که گاهی ممکن است با شریعت تعارض داشته باشد (رحیم‌پور ازغدی، ۱۳۷۵: ۱۰۷)؛ این برداشت حتی در برخی دانشمندان اسلامی مانند غزالی نیز مشاهده شده است (غزالی، ۱۴۱۵: ۲۵۶). اما در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای به پیروی از لغت پژوهان و دانشیان مسلمان، مصلحت به معنای ضد مفسده است (ابن منظور، ۱۴۱۰: ۴۶۲/۲) و نه تنها تعارضی با شریعت، حقیقت یا عدالت ندارد، بلکه بخشی از آن‌ها و درهم تنیده با آن‌هاست. مصلحت به عنوان یک حقیقت کلان، نشانگر مصالح واقعی و جلوگیری از مفاسد است و در چارچوب اهداف و اصول شریعت به ویژه حفظ دین، جان، عقل، نسل و مال تعریف می‌شود. از این رو، مصلحت نه به معنای عدول از شریعت می‌باشد و نه اراده بخشی حداکثری خارج از محدوده آن، بلکه ابزاری است برای پیاده‌سازی حکمرانی اسلامی که با رعایت حدود شرعی و مصالح واقعی جامعه، مسیر تحقق عدالت و حقیقت را هموار می‌سازد و موجب پویایی و بقای شریعت در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی می‌شود. بنابراین، مصلحت و شریعت دوگانگی ندارند و هرگونه تعارض تصور شده ناشی از برداشت ناصحیح است.

۲-۲. حکمرانی و خلافت

• انگاره خاورپژوهان

حکمرانی در اسلام، نخست به شکل خلافت ظهور یافت که پس از پیامبر، رهبری جامعه اسلامی را برعهده گرفت. خلافت در حکمرانی اسلامی نقش مرکزی دارد و شامل رهبری جامع سیاسی و مذهبی است. اهل سنت خلافت چهار خلیفه نخست را به عنوان نمونه مشروع حکمرانی می‌شناسند، در حالی که شیعیان خلافت را به عنوان رهبری انتصابی الهی برای علی و امامان بعدی می‌دانند. این دو رویکرد به حکمرانی خلافتی، سبب شکل‌گیری اختلافات بنیادی و منازعات درباره مشروعیت و اقتدار در نظام حکمرانی اسلامی شد. مدخل، خلافت را به عنوان نخستین ساختار رهبری پس از پیامبر (ص) معرفی کرده و به دو روایت اصلی اهل سنت و شیعه درباره جانشینی پرداخته است (Rabb, 2013: 197-198).

• ارزیابی

از منظر این مدخل، خلافت در گفتمان شیعی، بازتاب تمرکزگرایی، ساختار حکومت الیگارش و حکمرانی هرمی می‌باشد که بر پایه انتصاب و پیوندهای خویشاوندی و بدون استظهار خرد جمعی شکل گرفته است. این نوع حکمرانی که به متمرکز شدن قدرت در دست عده‌ای محدود می‌انجامد، تفاوت بنیادینی با مفهوم امامت دارد که بر اصل نصب الهی و شایسته‌سالاری تأکید می‌کند. در اندیشه

آیت‌الله خامنه‌ای، شایسته‌سالاری و رعایت شاخص‌های اخلاقی، علمی و مدیریتی، اصول محوری حکمرانی اسلامی به‌شمار می‌آیند و باید بر انتخاب و اداره امور جامعه محوریت داشته باشند.

ایشان به یکی از شواهد تاریخی برای اثبات این موضوع اشاره کردند که: «در تاریخ پیش از هجرت، در اوایل بعثت - به این قبیله رفت، به آن قبیله رفت، رئیس یکی از قبائل... به پیغمبر (ص) عرض کرد که ما حاضریم دسته‌جمعی به اسلام ایمان بیاوریم، به يك شرط؛ آن شرط این است که بعد از تو، این کار در اختیار ما باشد؛ رئیس قبیله ما، جانشین تو بشود. در تاریخ دارد که پیغمبر (ص) در پاسخ این شخص فرمود: نه، «هذا امر سماوی»؛ این يك مطلبی است که در اختیار من نیست؛ این آسمانی است، در اختیار خداست. آن‌ها هم ایمان نیاوردند و رفتند. پس مسئله خلافت پیغمبر، براساس وحی الهی می‌باشد؛ براساس اراده پروردگار است، دست پیغمبر هم نبود. اما اگر پیغمبر اکرم می‌خواست انتخاب بکند، چه کسی را باید انتخاب نماید؟ آن کسی باید قاعدتاً مورد گزینش نبی مکرم قرار بگیرد که همه معیارهای اساسی اسلام در او در حد کامل باشد. حالا امیرالمؤمنین (ع) را همه مسلمانان عالم در محاسبه‌ها بسنجند - درست است که احادیث گوناگونی در فضیلت برخی صحابه نقل شده است - معیارها را نگاه کنند، پهلوی هم بگذارند، ردیف کنند، این‌ها را با قرآن و با سنت مسلم مقایسه نمایند، ببینند چه کسی برگزیده خواهد شد. علم امیرالمؤمنین (ع) که علم یکی از معیارهاست؛ پیغمبر اکرم (ص) درباره امیرالمؤمنین طبق نقل همه مسلمانان - شیعه و سنی - می‌فرمود: «انا مدینه العلم و علی بابها» (شیخ صدوق، ۱۴۱۶: ۳۰۷؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱: ۱۲۶/۳؛ ابن اثیر، ۱۴۲۰: ۴۷۳/۹)، از این بالاتر چه شهادتی؟ درباره جهاد امیرالمؤمنین، خدای متعال: «و من الناس من یشری نفسه ابتغاء مرضات الله» (بقره: ۲۰۷)، آیه نازل شده است در مورد مجاهدت و ایثار امیرالمؤمنین؛ درباره فری دیگری این آیه نازل نشده است. درباره انفاق امیرالمؤمنین: «و یطعمون الطعام علی حبه مسکینا و یتیم و اسیرا» (انسان: ۸)؛ امیرالمؤمنین و خاندان مکرم نزدیک او مشمول این آیه‌اند «انما ولیکم الله و رسوله و الذین امنوا الذین یقیمون الصلوة و یؤتون الزکاة و هم راکعون» (مائده: ۵۵). همه گفته‌اند این آیه، درباره امیرالمؤمنین است.

این معیارها - معیارهای متعددی که در اسلام، معیار برگزیدگی و برتری است - از علم، تقوا، انفاق، ایثار، جهاد و بقیه معیارهایی که در اسلام وارد شده است، همه و همه، یکی یکی با امیرالمؤمنین تطبیق می‌کند. کیست که بتواند این چیزها را در علی بن ابی طالب (ع) انکار کند؟ (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۰۹/۱۵).

از منظر ایشان، انتخاب براساس شایسته‌سالاری، براساس توانمندی علمی و مدیریتی، رعایت معیارهای اخلاقی و شایستگی‌های فردی، مقتضی عدالت است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۱۲/۲۶).

براساس آیات قرآن، انتخاب و اصطفاء الهی صرفاً یک گزینش مبتنی بر نص و اراده الهی نبوده، بلکه فرد یا گروه برگزیده، واجد ویژگی‌های افضلیت و شایستگی نیز بوده‌اند. واژه «اصطفاء» در قرآن، به معنای برگزیدن و خالص ساختن از آلودگی به کار رفته و برگزیدگان الهی، همچون انبیا و اهل بیت (ع)، علاوه بر انتصاب الهی، به صفاتی چون خلوص، تسلیم، عبودیت، ایمان، شکر و قنوت توصیف شده‌اند که آنان را شایسته این مقام ساخته است.

برای نمونه، در آیات ۳۳-۳۴ سوره آل عمران و آیات ۸۴-۸۷ و ۱۲۳-۱۲۴ سوره انعام، پس از ذکر نام پیامبران، آنان به عنوان «محسنین» و «صالحین» معرفی می‌شوند و قرآن تصریح می‌کند که این برگزیدگی نه تنها به دلیل نسب یا جایگاه ظاهری، بلکه به دلیل فضائل درونی، هماهنگی ظاهر و باطن و نقش خاص آن‌ها در هدایت و دین می‌باشد، با اعطای علم، ایمان و سایر عطایای الهی همراه بوده است (طوسی، ۱۴۱۱: ۴۳۹/۲-۴۴۰).

۳-۲. حکمرانی و شورا

• انگاره خاورپژوهان

در فرایند حکمرانی اسلامی، شورا و نقش فقها به عنوان نهادهای مشورتی و تفسیرکننده قوانین اهمیت یافت. با گسترش خلافت و پیچیدگی امور حکومتی، فقها به مرور در حکم نهادهای نظارتی و مشارکتی در حکمرانی ظاهر شدند که اختیارات حاکم را محدود و بر اجرای شرع و مصلحت نظارت می‌کردند. این ساختار مشورتی در حکمرانی، به ایجاد تعادل میان اقتدار سیاسی و اقتدار دینی کمک نمود و نشان‌دهنده پیوند نهادهای فقهی و سیاسی در اداره جامعه بود. مدخل به طور مستقیم مفهوم «شورا» را به عنوان سازوکار تصمیم‌گیری جمعی بسط نمی‌دهد، اما به مشورت حاکم با فقها در امور حکومتی اشاره می‌کند (Rabb, 2013: 197-198).

• ارزیابی

تصویر خاورپژوهان از حکمرانی اسلامی، پرسش‌هایی را مطرح می‌کند، از جمله اینکه آیا حکمران صرفاً نقش ناظر و مشورت‌دهنده دارد یا فراتر از آن، در مقام تصمیم‌گیرنده و اراده‌بخش عمل می‌کند؟ با توجه به اینکه غایت حکمرانی «اقامه» تلقی می‌شود، این پرسش مطرح است که گستره مشورت‌پذیری در تصمیمات جمعی تا کجاست و نسبت آن با نقش نهایی حاکم در اعمال اراده چگونه تعریف می‌گردد؟

از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، مشورت پیش از تصمیم‌گیری در کارهای جمعی ضرورتی انکارناپذیر است و باید جایگاه واقعی خود را در سازوکار حکمرانی بیابد. معظم‌له در تبیین جایگاه مشورت در حکمرانی، بر ضرورت هماهنگی میان نهادهای حاکم و درعین حال حفظ وظایف ذاتی

هر قوه تأکید می‌کنند. ایشان با بهره‌گیری از تشبیه مدیریت جنگ و نقش فرماندهی، نشان می‌دهند که تصمیم‌گیری نهایی بدون بهره‌گیری از شور و مشورت جمعی ناقص خواهد بود و حتی ممکن است مسیر تصمیم‌ها را دگرگون سازد. در همین چارچوب، مشورت به‌عنوان یک سنت طبیعی و عقلانی در رفتارهای جمعی مطرح می‌شود که همراه با توکل بر خداوند معنا و کارکرد کامل خود را می‌یابد؛ با این حال، نقطه عزیمت و تصمیم‌گیری نهایی، همچنان برعهده فرمانده است که پس از مشورت، اراده واحد را در مسیر عمل به جریان می‌اندازد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۰۶/۰۷).

ایشان دلیل اصلی مخالفت نظام‌های غربی با حکمرانی اسلامی را در همین نقطه عزیمت و تصمیم‌گیری می‌دانند؛ جایی که ولایت به‌عنوان محور نهایی اراده و هدایت جامعه عمل می‌کند و همین تمرکز بر مرجعیت الهی و مشروعیت دینی، تفاوت بنیادین حکمرانی اسلامی با الگوهای لیبرال‌دموکراتیک غربی را رقم می‌زند. ایشان در این زمینه می‌فرمایند:

«معنای ولایت در اصطلاح و استعمال اسلامی، این است؛ یعنی حکومتی که در آن، اقتدار حاکمیت هست، ولی خودخواهی سلطنت نیست، جزم و عزم قاطع هست که «فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» (آل‌عمران: ۱۵۹)، اما استبداد به رأی نیست. کسانی که با حکومت و با ولایت اسلامی، دشمنی می‌کنند، از این چیزها می‌ترسند؛ با اسلامش بدند! اسم ولایت را حمل کردن بر مفاهیمی که یا ناشی از بی‌اطلاعی و بی‌سوادی و کج‌فهمی است، یا ناشی از غرض و عناد است! ولایت، یعنی حکومتی که در آن در عین وجود اقتدار، در عین وجود عزّت یک حاکم و جزم و عزم و تصمیم قاطع یک حاکم، هیچ نشانه‌ای از استبداد و خودخواهی و خود رأیی و زیاده‌طلبی و برای خودطلبی و این‌ها نیست» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۸/۰۱/۱۶).

از منظر معظم‌له، نظام حکمرانی اسلامی اساساً برای تحقق معارف و شرایع الهی شکل گرفته است و هدف اصلی آن اقامه دین می‌باشد. از ابتدای شکل‌گیری، تأکید امام خمینی (ره) بر انجام امور به قصد خدا و در جهت تحقق اهداف الهی بود و این نگاه دینی، انگیزه اصلی مردم را برای مشارکت در نظام اسلامی فراهم آورد. بنابراین، اساس حکمرانی اسلامی، کار برای خدا و تحقق معارف و شرایع الهی است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۴۰۴/۰۶/۱۶).

۲-۴. حکمرانی و اقتدار

• انگاره خاورپژوهان

اقتدار در حکمرانی اسلامی، مبتنی بر مشروعیت دینی است که برخاسته از شریعت و اراده الهی به همراه رضایت جامعه مسلمان می‌باشد. مفهوم مشروعیت در حکمرانی دارای تناقض‌ها و اختلاف نظرهای فقهی بود؛ برخی مجتهدان اقتدار حاکم را محدود به احکام شرعی می‌دانستند، برخی دیگر شرط تخصص حاکم در شریعت را ضروری نمی‌دانستند و به همکاری حاکم با فقها بسنده کردند. مشروعیت در حکمرانی اسلامی علاوه بر الهی بودن، به مسائل اجتماعی مانند بیعت و مشارکت جامعه نیز وابسته است که در تحولات تاریخی مبانی اولیه حکمرانی دموکراتیک را شکل می‌دهد. مشروعیت سیاسی را ناشی از شریعت و تأیید الهی است و در عین حال، به نقش «اهل حل و عقد» و بیعت به عنوان سازوکارهای اجتماعی-سیاسی مشروعیت بخشی اشاره می‌کند (Rabb, 2013: 197-198).

• ارزیابی

پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود آن است که میدان تصرفات حکمران اسلامی تا کجاست و مرزهای آن چگونه تعریف می‌گردد؟ برخلاف برداشت برخی خاورپژوهان، اندیشه سیاسی اسلام اساساً مخالف هرگونه نظام حکمرانی برخاسته از قهر و غلبه است و مشروعیت را نه از سلطه و اجبار، بلکه از عدالت، مشورت و التزام به رضایت و مصالح امت اخذ می‌کند. آیت الله خامنه‌ای در این زمینه می‌فرماید:

«هیچ قدرت و غلبه‌ای در مکتب امام که از تغلب و از اعمال زور حاصل شده باشد، مورد قبول نیست. در نظام اسلامی قهر و غلبه معنا ندارد؛ قدرت معنا دارد، اقتدار معنا دارد، اما اقتدار برخاسته از اختیار مردم و انتخاب مردم؛ آن اقتداری که ناشی از زور و غلبه و سلاح باشد، در اسلام و در شریعت اسلامی و در مکتب امام معنا ندارد؛ آن قدرتی که از انتخاب مردم به وجود آمد، محترم است؛ در مقابل آن، کسی نباید سینه سپر کند، در مقابل او کسی نباید قهر و غلبه‌ای به کار ببرد که اگر يك چنین کاری کرد، اسم کار او فتنه است؛ این آن نسخه جدیدی است که امام بزرگوار ما به دنیا عرضه کرد و به ادبیات سیاسی عالم این فصل مهم را افزود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۳/۳/۱۴).

اینکه خاورپژوهان تصرف حکمرانی دینی را محدود به احکام دین می‌دانند و دین را نیز محدود تصور می‌کنند، صحیح نیست. نظریه «عدم خلوقایع از احکام شرعی» ناظر به الگوی حکمرانی

اسلامی است؛ به این معنا که ما پدیده‌ای در عالم نداریم که شریعت درباره آن دیدگاهی نداشته باشد؛ گستره و شمولیت شریعت تمام نیازهای زندگی بشر است که در راستای پاسخ‌گویی به نیازهای بشریت در تمام اعصار، از بیان حکمی فروگذار نکرده است (صدر، ۱۴۳۳: ۱۷۹) و به تعبیر قرآن کریم، شریعت «امر جامع» است (فرقان: ۲۶). بدین ترتیب، نظام اسلامی تمامی عرصه‌های زندگی فردی و جمعی را تحت ضوابط و احکام شریعت قرار می‌دهد و هیچ رخداد یا مسئله‌ای از قلمرو احکام الهی خارج نیست، چه در زمینه اجتماعی، سیاسی، اقتصادی یا فرهنگی.

معظم‌له تأکید می‌کنند که مفهوم اهل حل و عقد در اسلام، به معنای نهاد تصمیم‌گیری است که توان تعیین و تثبیت امور مهم جامعه را دارد. در گذشته، انتخاب مستقیم مردم امکان‌پذیر نبود و تصمیم‌گیری برعهده افراد بصیر و مطلع گذاشته می‌شد، اما امروز با امکانات موجود، مردم می‌توانند به‌طور مستقیم یا از طریق نمایندگان منتخب خود، مانند مجلس خبرگان، رهبر و امور کلان جامعه را تعیین کنند.

بنابراین، جایگاه اهل حل و عقد در الگوی معاصر، همان مجلس خبرگان است که همواره آماده اظهارنظر درباره ولی‌امر مسلمین و انجام وظایف شرعی و قانونی خود می‌باشد و به این ترتیب، تحقق عملی انتخاب عمومی با واسطه یا بدون واسطه امروز ممکن شده است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۶/۰۴/۱۲). بدین ترتیب، این الگو نشان می‌دهد که حکمرانی اسلامی با هرگونه حکمرانی اقتدارگرایانه و فرهمند که حقوق و اراده مردم را نادیده می‌گیرد، کاملاً مخالف است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر، با تحلیل و بازسازی الگوی حکمرانی اسلامی براساس اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای و ارزیابی انتقادی برداشت‌های خاورپژوهان، نشان داد که حکمرانی در منطق اسلامی دارای هویتی مستقل، جامع و مبتنی بر پیوند میان مشروعیت الهی و مشارکت مردم است. محور اصلی این نظام، اجرای شریعت و تحقق عدالت اجتماعی است و مصلحت، نه در تقابل با شریعت، بلکه مکمل و بخشی از حقیقت الهی و مصالح واقعی جامعه محسوب می‌شود. پیش از ارائه نتایج، در جدول زیر نمایه‌ای از داده‌ها ارائه شده در پژوهش مطرح می‌گردند.

جدول ۱ - نمایه داده‌های پژوهش

ردیف	انگاره‌ها	سویه خاورپژوهان	ارزیابی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای
۱	شریعت	مصلحت و انعطاف‌پذیری در حکمرانی	هم‌راستا بودن شریعت و مصلحت
۲	خلافت	سازوکار انتخاب محور و مشورتی حکمرانی	شایسته‌سالاری و به‌گزینی در انتصابات

۳	شورا	جایگاه مشورتی آموزه‌های اسلامی در حکمرانی	جایگاه تصمیم‌سازی آموزه‌های اسلامی
۴	اقتدار	محدودیت تصرف حکمرانی دینی صرفاً در احکام	اطلاق شمولیت حکمرانی در همه عرصه‌ها

تحلیل انتصار رب در مدخل «حکمرانی» دایرةالمعارف پرینستون اندیشه سیاسی در اسلام، با تمرکز بر مفاهیمی محدود و قرائت‌های سوگیرانه فرقه‌ای، نشان داد که غالب برداشت‌های خاورپژوهی، حکمرانی اسلامی را محدود به قواعد فقهی و نقش نهادهای فقه‌ای کرده و ظرفیت‌های مردم‌سالاری دینی، شایسته‌سالاری و مشروعیت الهی-مردمی را کم‌رنگ جلوه داده است. این دیدگاه‌ها، به‌ویژه در تبیین خلافت و اقتدار، دچار سوگیری تاریخی و تحریف مفاهیم کلیدی مانند امامت شده و حکمرانی اسلامی را به سلطنت یا حکمرانی متمرکز و استبدادی تقلیل داده‌اند. در این مدخل، تلاش شده است تا دوگانه حکمرانی از منظر گفتمان اهل سنت، مبتنی بر مشارکت و اراده‌بخشی و از منظر گفتمان شیعه، نبود مشارکت و اراده‌بخشی به عنوان تصویر حکمرانی اسلامی مطرح شود.

براساس بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، حکمرانی اسلامی که خاستگاهی وحیانی دارد، با تأکید بر شایسته‌سالاری، رعایت معیارهای اخلاقی و علمی و بهره‌گیری از مشورت و سازوکارهای شورایی، قدرت را از اقتدار زور و غلبه جدا کرده و مشروعیت آن را مبتنی بر رضایت مردم و التزام به عدالت می‌داند. گستره شریعت تمام حوزه‌های زندگی فردی و اجتماعی را دربرمی‌گیرد و مفاهیمی چون اهل حل و عقد، ابزار تحقق اراده عمومی و مشارکت مردم در سازوکار حکمرانی معاصر هستند. در نتیجه، حکمرانی اسلامی با منطق درونی خود، ضمن حفظ مبانی هنجاری و الهیاتی، قابلیت ارائه الگویی پایدار، عدالت‌محور و مشارکتی دارد که نه تنها با مدل‌های رایج غربی قابل مقایسه است، بلکه نقدی مستند و مستدل بر برداشت‌های خاورپژوهی ارائه می‌دهد. این پژوهش خلأهای نظری موجود در ادبیات خاورشناسی و مطالعات حکمرانی اسلامی را روشن کرده و نشان داد که فهم صحیح حکمرانی اسلامی مستلزم بازسازی چارچوب‌های مفهومی از متن منابع اسلامی و تبیین آن در پرتو اهداف و آموزه‌های وحیانی است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن‌اثیر، مبارک بن محمد (۱۴۲۰). معجم جامع الأصول فی احادیث الرسول. تحقیق: بشیر محمد عیون، بیروت: دار الفکر.
۳. ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۰). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
۴. ارسطا، محمدجواد و دیگران (۱۳۹۸). حکمرانی شایسته از منظر قرآن کریم. قم: مکتب اندیشه.
۵. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۶۶/۰۴/۱۲.
۶. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۷۷/۱۲/۰۴.
۷. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۷۸/۰۱/۱۶.
۸. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۷۹/۱۲/۲۶.
۹. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۸۱/۱/۹.
۱۰. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۸۸/۰۴/۲۹.
۱۱. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۸۸/۰۹/۱۵.
۱۲. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۹۱/۰۵/۱۶.
۱۳. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۹۳/۳/۱۴.
۱۴. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۹۳/۱۲/۲۱.
۱۵. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۳۹۷/۰۶/۰۷.
۱۶. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۴۰۳/۰۴/۰۵.
۱۷. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات: ۱۴۰۴/۰۶/۱۶.
۱۸. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۱۱). المستدرک علی الصحیحین. تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دار الکتب العلمیه.
۱۹. رحیم پور ازغدی، حسن (۱۳۷۵). «عرف و مصلحت در ترازوی حکومت اسلامی». کتاب نقد.
۲۰. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۴۰۴). تحول در علوم انسانی بر اساس قرآن با تأکید بر اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی). قرآن و علم. ۱۹ (۳۶): ۱۲-۳۶.
۲۱. سیدمرتضی، علی‌بن‌حسین بن موسی (۱۴۰۵). الرسائل المرتضی. تحقیق: سیداحمد حسینی اشکوری و سیدمهدی رجائی. قم: دارالقرآن الکریم.
۲۲. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۶). التوحید. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۳. شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۴). النکت الإعتقادیة، بیروت: دارالمفید. قم: موسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
۲۴. صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۳۳). دروس فی علم الاصول. الحلقة الثانية. بیروت: العارف للمطبوعات.
۲۵. طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۶. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: احیاء التراث العربی.

۲۷. عالی، محمدباقر، غضنفری، مهدی، پورصادق، ناصر، پورعزت، علی اصغر (۱۴۰۳). «تعریف حکمرانی (فرا ترکیب چپستی حکمرانی)». فصلنامه علمی حکمرانی متعالی. ۵(۲): ۶۳-۸۹.

doi: 10.218212614.1403.5.2.3.7

۲۸. عالیخانی، بابک (۱۳۸۲). دین زردشتی از نظرگاه جاویدان خرد؛ خرد جاویدان (مجموعه مقالات همایش نقد تجدد از دیدگاه سنت گرایان معاصر). تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی. مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

۲۹. عمید، حسن (۱۳۸۹). فرهنگ فارسی عمید. تهران: راه رشد.

۳۰. غزالی، محمد. (۱۴۱۵). المستصفی. بیروت: دارالکتب الإسلامية.

۳۱. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹). الکافی. قم: دارالحدیث.

۳۲. لاریجانی، علی (۱۴۰۳). عقل و سکون در حکمرانی. تهران: دانشگاه تهران.

۳۳. لکزایی، نجف، اکبری معلم، علی، حدادی، محسن (۱۴۰۳). «موضوع شناسی فقهی حکمرانی دینی». فصلنامه دین و قانون. ۱۲(۴۳): ۷۸-۵۱.

doi: 10.218212614.1403.5.2.3.7

۳۴. ماوردی، علی بن محمد (۱۳۸۶). الأحکام السلطانية. القاهرة: مطبعة مصطفى البابي الحلبي.

۳۵. معین، محمد (۱۳۷۸). فرهنگ فارسی معین. تهران: امیرکبیر.

36. World Bank Institute (2018). Governance. data: Web-interactive inventory of datasets and empirical tools. Washington D.C. , Available at: <http://www.worldbank.org/wbi/governance/govdatasets/index.html>.

37. Rabb, I. (2013). "Governance", The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought, Princeton University Press.